

0
cum idcirco adhiberentur
lexerunt te. Iteque me post
curremus introducti me te
in cellaria sua exultabimus
& laetabimur in te memor
berum tuorum super vinu
eti diligunt te. Nigra su
formonsa filiae Hierusa
sicut tabernacula cedar
pelles salomonis. Noli
considerare quod &c

Piekna Litera

Barbara Bodziony

Piekna Litera

minuskuła karolińska

Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów

Podręcznik wyłącznie do użytku prywatnego. Wykorzystywanie go do celów komercyjnych (w tym do prowadzenia działalności edukacyjnej) możliwe jest tylko za pisemną zgodą autora.

Spis treści

9	Wprowadzenie
18	Opis pisma
20	Ćwiczenia wstępne
26	Gromada I: i, j, u, w, r, n, m
29	Gromada II: c, e, o, t, p, q
32	Gromada III: a, x, v, y, z, s
35	Gromada IV: l, h, b, d, k
38	Gromada V: długie s, f, g
41	Ligatury E caudata, ET, ST, CT
48	Litery ze znakami diakrytycznymi
51	Rytmy i światła. Słowa i zdania
64	Cyfry i znaki interpunkcyjne
68	Duże litery
78	Alternatywne wersje liter
88	Najczęściej popełniane błędy
99	Ćwiczenia doskonalące

Barbara Bodziony

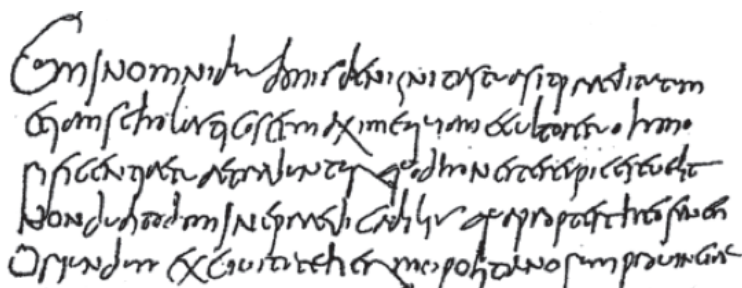
Minuskuła karolińska

Wprowadzenie

Dopóki istniało Cesarstwo Rzymskie, obejmujące ogromne obszary basenu Morza Śródziemnego, pismo rzymskie w swoich odmianach kursywnych i kodeksowych pozostawało w istocie swojej takie samo na całym podległym Cesarzowi terytorium.

W dziedzinie starannego kaligraficznego pisma kodeksowego wykształciły się w Imperium Romanum: kapitała kwadratowa (*capitalis quadrata*), kapitała chłopska (*capitalis rustica*) oraz uncjała. W przypadku gdy rękopis, dokument czy notatka nie wymagały dużej staranności kaligraficznej, używano do zapisu swobodniejszego, pośpiesznego pisma kursywnego. Rzymianie wykształcili dwa typy takiego pisma zwane kursywą rzymską starszą i młodszą. Oba te pisma mają niebagatelne znaczenie w rozwoju pisma minuskularnego.

Pismo przekształcające się w formę kursywną przechodzi naturalne dla tego procesu zmiany. Pośpiech wymusza redukcję niektórych form liter, upraszczając je. Skrócone zostają zbyt długie laseczki liter, pismo pochyla się, estetyka pisma schodzi na drugi plan. Litery pisane są szybciej i swobodniej. Szybkość pisania skłania skrybów do stosowania sporej liczby ligatur. O ile w starszej kursywie rzymskiej ten proces nie powodował zmiany w obrębie wysokości liter, które pozostały w zasadzie majuskularne, o tyle w młodszej kursywie litery zatraciły swój majuskularny charakter na rzecz czteroliniowego duktu.

Kursywa rzymska.
Fragment listu Vitalisa
do Achiliusa, Strasbo-
urg, Pap. Argent. Lat.I

Choć gdy dziś patrzymy na kursywę rzymską, wydaje nam się nie-
dbałym bazgrołem, niemniej wykształca ona zręby form minu-
skulnych, które rozpoznajemy we współczesnym piśmie.

Pisma kursywne i kodeksowe, współistniejące w tym samym cza-
sie, nie pozostają bez wzajemnego wpływu na siebie nawzajem.
Pismo kodeksowe w swoim rozwoju dąży do form lżejszych, swo-
bodniejszych, gdy tymczasem pisarze posługujący się pismem
kursywnym wprowadzają do liter formy bardziej czytelne i wy-
rażne. Procesy te doprowadzą do powstania nowego typu pisma,
półuncjały (*scriptura semiuncialis*), która jest kolejnym krokiem
w stronę pisma minuskulnego.

dam natio nem fidei er re
te aboletur per alteran

Wszystkie transkrypcje
tekstów łacińskich wy-
kaligrowanych w tym
rozdziale obejmują
również pochylenie
wiersza, zróżnicowaną
wielkość liter etc. Obok
transkrypcja tekstu
łacińskiego zapisanego
półuncjałą: *damnatio-
nem fidei esse te aboletur
per alteran*

Pierwsze nieliczne przykłady tego pisma pochodzą z III wieku,
zatem półuncjała rozwija się równolegle z uncjałą. Dojrzałe for-
my półuncjały znajdujemy w liczniejszych manuskryptach dato-
wanych od końca V wieku do końca VIII wieku, kiedy kres jej
przynosi minuskuła karolińska. Półuncjała wpisuje swoje lite-
ry w schemat minuskulny – czteroliniowy. Laseczki liter **l, b, h,**
d wydłużają się ponad główną linię pisma. Laseczki liter **p, q i g**
otrzymują wydłużenia dolne. Litery półuncjały, wywodzące się
w większości z kursywy, charakteryzuje skłonność do zaokrąglenia,
spokojny dukt, niewiele ligatur i skrótów, dzięki czemu półun-
cjała jest bardzo czytelna w przeciwieństwie do niedbałej i za-
gęszczonej ligaturami kursywy. Czytelna i klarowna półuncjała
cieszyła się dużym powodzeniem, a jej kaligraficzne formy wpły-
nęły na rozwój różnych form pism, w tym na pismo irlandzkie,
a pośrednio także na minuskułę karolińską.

Tymczasem w IV stuleciu świetność Cesarstwa Rzymskiego chy-
li się nieuchronnie ku końcowi. W 395 roku umiera Teodozjusz
Wielki, ostatni władca całego imperium, które rozpada się na
dwie części: wschodnią i zachodnią. Zachodnia część imperium
nie przetrwa długo, ulegając wodzowi barbarzyńskiemu Odo-
akerowi w 476 roku. Skutki rozbicia politycznego, załamanie
się struktur społecznych, napływ barbarzyńców destabilizują

także rozwój kultury. Wydarzenia te nie pozostają bez wpływu na rozwój pisma. Na terenach byłego imperium powstają nowe organizmy polityczne: państwa germańskie – Wizygotów na Półwyspie Pirenejskim; Longobardów na Półwyspie Apenińskim; Franków w Galii. Pisma, które ludy te znają z rzymskich kodeksów i dokumentów, przechodzą naturalną ewolucję w rękach poszczególnych skrybów, nadającą im charakterystyczne cechy, odmienne dla różnych ośrodków pisarskich. Skrybowie i pisarze longobardzcy, wizygoccy i frankijscy siedzący nad kartami pergaminowymi w różnych ośrodkach katedralnych, klasztornych, czy dworskich spisywali teksty, posługując się półuncjałą, uncjałą i młodszą kursywą rzymską. Pisma te nabierały stopniowo cech formalnych, charakterystycznych dla danego klasztoru czy ośrodka. W ten sposób tworzyły się pisma lokalne, stanowiące kolejny etap w ewolucji pisma w stronę form minuskułnych, którego ukoronowaniem będzie minuskuła karolińska. Pisma te zwane są tradycyjnie przez paleografów pismami szczepowymi.

Tak jak wcześniej filarami piśmiennictwa były armia, administracja, sądownictwo i szkolnictwo, tak teraz produkcja książki rękopiśmiennej przechodzi w większości w ręce skrybów kościelnych. Ośrodki kościelne, klasztory, stanowią obecnie ostoję nauki i kultury. Tam w dużej ilości przepisuje się kodeksy mające służyć kościołowi, ale także antyczne dzieła greckie i rzymskie. Nie sposób nie wspomnieć tutaj o rzeszy bezimiennych skrybów iroszkockich, którzy ocalili od zapomnienia ogromną liczbę antycznych autorów, przepisując niestrudzenie łacińskie i greckie rękopisy*. Zresztą właśnie w Irlandii wytworzyły się bardzo oryginalne typy pisma: kodeksowa, okrągła, regularna półuncjała insularna:

suam quicum regressisent

Transkrypcja zapisana półuncjałą irlandzką: *suam quicum regressisent*

i ostra, przeznaczona do szybkiego pisania minuskuła insularna:

*Principio erat ušibum -
tūbum erat ap̃ dñm. 7op̃ h̃at ūbū*

Transkrypcja zapisana ostrą minuskułą irlandzką (IN): *Principio erat verbum et v(er)bum erat ap(ud) d(eu)m et d(eu)s erat v(er)bu(m)*

Tymczasem na kontynencie, na terenie dzisiejszych Włoch, stosowano z dużym powodzeniem młodszą kursywę rzymską, w licznych lokalnych odmianach. Kancelaria papieska wykształcała na bazie kursywy swoją odmianę pisma zwaną kuriałą papieską. W dziedzinie pisma kodeksowego początkowo bazowano na klasycznych pismach: kapitale, uncjale i półuncjale. Ważnymi ośrodkami nadającymi „ton” w rozwoju pisma były m.in. Werona, Luca oraz klasztory w Bobbio i w Monte Cassino. Ten ostatni ośrodek wykształcił oryginalną odmianę pisma kodeksowego, zwaną benewentaną.

Expugnate apuliam

Transkrypcja zapisana
benewentaną:
Expugnare apuliam

W Hiszpanii również pisano kursywą rzymską, która pod wpływem form uncjalnych i półuncjalnych przekształciła się w pismo zwane przez paleografów wizygockim (współcześni nazywali je *scriptura toletana*, od szkoły kaligraficznej w Toledo, gdzie się rozwinęła).

in illo tñ
pore: missus ē
angelus ga
brihel adñō

Transkrypcja zapisana
pismem wizygockim:
*(I)n illo tempore missus
est angelus gabriel
a d(omi)no*

Najważniejszym ośrodkiem w rozwoju minuskuły karolińskiej jest obszar, na którym osiedlają się Frankowie. I choć badacze nie są zgodni co do genezy minuskuły karolińskiej, fakt, że kolebką minuskuły były skryptoria frankijskie, zdaje się nie budzić wątpliwości*. Zanim powstaną pierwsze linie tekstu napisanego minuskułą karolińską na terenie dawnej Galii, powstaje wiele szkół

* W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2007, s. 249–52.

pisarskich, które wykształcają różne odmiany pisma kursywnego. W wielu ośrodkach, niezależnie od siebie, widać wspólną tendencję do „ułagodzenia” niesfornej kursywy. Dążenie to podyktowane jest względami praktycznymi i estetycznymi, aby literę uczynić piękną i czytelną. Zamyśl ten widać w wysiłkach wielu skrybów próbujących wprowadzić regularność do form kursywnych, redukujących zbędne ligatury, zaokrąglających formy liter, wprowadzających właściwe odstępy międzyliterowe i międzywyrazowe.

W kancelariach merowińskich posługiwano się odmianą kursywy rzymskiej, ale o silnych lokalnych cechach. Było to pismo nieregularne, o stłoczonych, wąskich, wydłużonych literach, wielu ligaturach, często bez odstępów między wyrazami.

Transkrypcja zapisana
pismem merowiń-
skim: *magicis tibi
artibus adgregasti*

Dopiero w końcu VIII wieku pismo merowińskie zaczyna się uszlachetniać, formy stają się bardziej regularne, zmniejsza się ilość ligatur, coraz częściej wyrazy są oddzielone od siebie.

Jednym z najważniejszych ośrodków pisarskich na terenie Galii merowińskiej był klasztor w Luxeuil. W klasztorze ufundowanym pod koniec VI wieku przez irlandzkiego mnicha św. Kolumbana funkcjonowało ważne skryptorium. W burgundzkim skryptorium w Luxeuil rozwinęło się parę odmian kodeksowego pisma minuskulego, opartego na bazie pisma merowińskiego, niemniej o formach bardziej regularnych, kaligraficznych. W piśmie tym stosuje się wiele ligatur, tak że sprawia ono wrażenie napisanego jednym ciągiem bez oderwania pióra.

Innym ważnym ośrodkiem był klasztor w Corbie w północno-wschodniej Francji, założony przez mnichów wywodzących się z Luxeuil. W prężnie działającym skryptorium powstało kilka odmian minuskułnych pism prekarolińskich, z których może najważniejszym jest pismo z czasów opata MaurDRAMNA (zmarłego w 781 roku) nazywane typem MaurDRAMNUS*.

Opat MaurDRAMNUS zamówił między rokiem 772 a 781 spisanie Biblii w 12–13 tomach, z czego przetrwało do dziś 5 woluminów w Bibliotece Miejskiej w Amiens oraz jeden niepełny wolumin w Bibliotece Narodowej w Paryżu.

* C. Mediavilla, *Histoire de la calligraphie française*, Albin Michel 2006, s. 86.

las regibus & regionib; scriptas in quibus
 continebantur hec, Lucius consul romano
 rum ptolomeo regalutem, Legati iudeo
 rū uenerunt ad nos amici nostri renouan

Minuskuła Maur dramnusa to pismo bardzo regularne, okrągłe o jasnej i prostej formie, stanowiące bezpośrednią zapowiedź pisma karolińskiego.

W 768 roku królem Franków zostaje Karol, początkowo dzieląc się władzą nad terytorium frankijskim, odziedziczonym po ojcu Pepinie Krótkim, ze swoim bratem Karlomanem. Po jego śmierci w 771 roku Karol Wielki zostaje jedynym władcą na cztery dziesięciolecia. Nie ma wątpliwości, że starszy syn Pepina okazał się, jak byśmy dziś powiedzieli, politykiem genialnym o jasno sprecyzowanej, odważnej wizji, którą konsekwentnie całe życie realizował. Ambitny władca, nie tylko stopniowo, uparcie i z sukcesem powiększał teren swojego państwa, ale także marzył o odnowieniu cesarstwa rzymskiego, ze sobą w roli cesarza rządzącego nowym potężnym „cesarstwem chrześcijańskim”. Idea „Renovatio imperii” inicjuje odnowę globalną na wielu polach, a fundamentem i siłą napędową tej odnowy jest Kościół. Przenikliwy władca, wspomagany świetnie dobraną „kadrą doradczą”, składającą się z najtęższych intelektualistów epoki, zdawał sobie sprawę z konsolidującej roli religii w swoim państwie. To w klasztorach i przy kościołach, a także przy dworze Karola, powstają centra naukowe i oświatowe, których celem jest podniesienie poziomu wykształcenia. Kształcą się tam późniejsi duchowni wyższego szczebla i urzędnicy administracji państwa frankijskiego. Następuje powrót do wypracowanego przez antyk systemu nauczania: *trivium* i *quadrivium**.

Obserwuje się także wzmożoną pracę kopistów w licznych skryptoriach. Przepisywane są i korygowane według jednego wzoru księgi liturgiczne, ale też antyczne dzieła literackie, prawo rzymskie i kanoniczne, dzieła naukowe. Księgi krążą między bibliotekami i skryptoriami. Teksty, ale też sposób pisania, są powielane na wielu kartach.

Wszystko to składa się na niezwykle sprzyjający grunt rozwoju nowej litery, która zrobi tak zawrotną karierę w historii pisma.

Transkrypcja zapisana pismem prekarolińskim z czasu opata Maur dramna: (*epistu*) *las regibus et regionibus scriptas, in quibus continebantur haec Lucius consul romanorum ptolomeo regi salutem, legati iudeaoru(n)t uenerunt ad nos amici nostri renouan(tes)*

* Na *trivium* składały się: gramatyka, retoryka i dialektyka; na *quadrivium*: arytmetyka, geometria, astronomia i muzyka.

Zjawiska opisane wcześniej jako kolektywny, choć nie sterowany odgórnie wysiłek wypracowania nowej formy pisma czytelnego, regularnego, o stosunkowo szybkim duku, włączają się w ten ogólnopaństwowy ruch odnowy. Następuje stosunkowo szybkie przejście do jednej formy minuskuły, którą dziś nazywamy minuskułą karolińską. Z drugiej połowy VIII wieku pochodzi pierwszy datowany przykład użycia minuskuły karolińskiej w rękopisie. W latach 781–783 skryba Godescalc* zrealizował zamówienie władcy i jego żony Hildegardy, przepisując Ewangeliarz*.

Choć wspaniała księga* pisana jest złotą i srebrną uncją na purpurowym pergaminie, jednak na końcu rękopisu dokonał wpisu dedykacyjnego minuskułą karolińską. Fragment tego wpisu:

Munercc martyru demon
strcent esse capendcc ;
Candidcc uirginitccs cae
lorum carcc colonis ;
Aurē flccuentis specie
hor tatur habendcc ;

Wkrótce pojawią się kodeksy pisane w całości minuskułą karolińską, jak spisany przez skrybę Dagulfa Złoty Psalterz Karola Wielkiego przeznaczony dla papieża Hadriana I*. Nie jesteśmy w stanie ponad wszelką wątpliwość wskazać jednego miejsca, z którego ta nowa forma liter rozchodzi się po całym państwie frankijskim. Czy była to szkoła pałacowa, klasztor w Corbie czy Tours? Tego nie wiemy. Jednak większość skrytoriów zaczyna stopniowo, acz konsekwentnie, wprowadzać tę odmianę minuskuły na karty przepisywanych rękopisów. Trwać to będzie około dwóch pokoleń pisarzy, by w połowie IX wieku stać się „normą pisarską” skrytoriów frankijskich, nadreńskich i północnowłoskich. Później wraz z rozwojem instytucji kościelnych minuskuła

* Imię skryby pojawia się na końcu księgi, w kolofonie w formie: godesscalc.

* BNF, NAL 1203.

* Luksusowy rękopis wykonany został na pamiątkę chrztu syna Karola Wielkiego Pepina przez papieża Hadriana I.

Transkrypcja fragmentu wpisu dedykacyjnego pisanego minuskułą karolińską: *Munera martyrii demonstrant esse capenda. Candida uirginitas caelorum cara colonis Auri flauentis specie hortatur habenda*

* Psalterz prawdopodobnie nie został ukończony przed śmiercią papieża w 795 roku i nie dotarł na dwór papieski. Jego losy nie są znane aż do 1065 roku, kiedy to zostaje подарowany arcybiskupowi bremeńskiemu Adalbertowi przez cesarza Henryka IV.

karolińska dociera w ciągu IX–XI wieku do Europy środkowej i północnej. Do Anglii dociera ok. połowy X wieku, ale dopiero w XI wieku jest używana powszechnie*. Najwolniej przebija się przez skrytoria hiszpańskie, w ciągu X i XI wieku wypierając pismo wizygockie, które w niektórych rejonach broniło się aż do XIII wieku.

Sukces karoliny jest niezaprzeczalny – minuskułą karolińską pisze się aż do XII wieku, kiedy zaczyna ustępować na rzecz pism gotyckich. Nie jest to jednak jej ostatnie słowo. W XV wieku odżywa zainteresowanie sztuką Antyku. Humanści sięgają do rękopisów z tekstami autorów klasycznych. Jak doskonale opisuje to Aleksander Gieysztor:

Tu, w ich oczach stanęły przejrzyste, harmonijne linie zindywidualizowanych liter łączonych w porządkne grupy wyrazowe i całe zdania, w kolumny z dużym światłem, wyraziście i pełne monumentalnej elegancji, którą uznano za starożytną.

Pismo, które tak zachwyciło humanistów, przekonanych że jest wytworem Starożytnych, było najczystsza karoliną. Przepisując dzieła klasyków, naśladowano to piękne i harmonijne pismo, dzięki czemu minuskuła karolińska stała się naturalnie rdzeniem tworzącego się pisma humanistycznego.

Nazywano to pismo *littera antiqua* czyli antyką. Przetworzona przez ręce najlepszych kaligrafów doby Odrodzenia w końcu XV wieku antyka zostaje odlana w formie czcionek i pojawia się na stronicach pierwszych drukowanych ksiąg. Do dziś w wielu rozpowszechnionych krojach pisma odnajdujemy formy, które wytworzyła minuskuła karolińska IX–XII wieku. Pojawiają się w nich elementy podstawowe tworzące formę litery karolińskiej, choć w rozmaitych przekształceniach. W wielu krojach pisma ślad narzędzia jest do pewnego stopnia uwzględniony. Forma litery wykorzystuje naturalny ruch narzędzia trzymanego pod pewnym kątem, dzięki któremu linia miejscami zwęża się. Pojawiają się też elementy wzbogacające formę litery drukowanej. Ciekawą literą jest litera **g**. Jej charakterystyczny kształt, złożony z główki z chorągiewką i ogonka, będzie wielokrotnie powielany w wielu pismach drukarskich oraz projektach krojów pism.

* Za wyjątkiem tekstów angielskich i irlandzkich gdzie króluje minuskuła insularna.

A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 2009, s. 171.

Przykłady kopiowania elementów budowy liter pisma ręcznego w krojach pism zaprojektowanych na potrzeby druku. Przedstawione, obok ręcznie napisanych liter, kroje pisma w kolejności powstania i prezentacji to kroje szeryfowe:

1. Adobe Garamond

(wzorowany na kroju Clauda Garamonda z XVI w.)

2. Caslon

(wzorowany na kroju Williama Caslona opracowanym w XVI w.)

3. Baskerville

(wzorowany na kroju opracowanym przez Johna Baskerville'a w XVIII w.)

oraz bezszeryfowe:

4. Fira Sans

zaprojektowana przez Erika Spiekermann w XXI w.

5. Futura

zaprojektowana przez Paula Rennera w XX w.
– przykład kroju pisma o budowie geometrycznej, pozostawiającej jedynie „szkielet” litery, odrzucającej wszelkie zbędne elementy

Opis pisma

Minuskuła karolińska jest pismem, które konsekwentnie wpisuje się w system czteroliniowy. Litery: **a, c, e, i, m, n, r, t, u, v, x**, oraz **z** mieszczą się dokładnie między dwoma wewnętrznymi liniami (pole środkowe, str. 20). Ponad te linie wystają trzonki liter: **b, d, h, l** oraz **f** i długie **s**. Laseczki liter **g, p** i **q** są przedłużone do linii dolnej. Litery minuskuły cechuje jednolitość, regularność i proporcjonalność form, zrównoważenie łuków i linii prostych, harmonia kontrastów linii grubszych i cienkich. Każda litera pisma ma swoje miejsce, wyraźnie wydzielone w przestrzeni wyrazu. Raczej nie szuka połączeń międzyliterowych. Jeśli takie się pojawiają, wynikają one najczęściej z szybkości pisania, która wpływa na zamaszystość gestu. Zdania zaczynają się od dużych liter i są oddzielone od siebie kropką lub średnikiem. Minuskuła rezygnuje z wielu skrótów i ligatur, pozostawiając kilka wykształconych form, które pojawiają się systematycznie w podobnym kształcie, ale o tym opowiem w rozdziale o ligaturach. Stroni od upiększeń i ozdobników. Cechuje to pismo prostota, regularność i duża czytelność.

Na czytelność minuskuły wpływa też fakt konsekwentnego już rozdzielania wyrazów między sobą, gdy we wcześniejszych stylach zlewały się one czasem w jedną, trudną do odczytania literniczą wstęgę. Przestrzeń między wersami również jest spora – dzięki temu wzrok spokojnie może przechodzić od słowa do słowa, nie męcząc się natłokiem liter.

Oczywiście kolejni skrybowie ciągle modyfikują to pismo, które pozostaje w swoim rdzeniu rozpoznawalną odmianą minuskuły karolińskiej. W X wieku rękopisy pisane są mniej starannie, litery pochylają się lekko w prawo i tracą zgrubienia wydłużeń górnych. Łukowate trzonki liter **m** i **n** prostują się. W XI wieku zmienia się też moduł pisma – litery się wydłużają i zwężają, minuskuła zaczyna tracić swoją szerokość i krągłość. Pojawia się tendencja do zaost్రzania łuków i łamania trzonków, która wkrótce doprowadzi do wytworzenia się pisma gotyckiego.

Na sąsiedniej stronie fragment Ewangelii wg św. Mateusza o pannach mądrych i głupich: Mt 25,5–9; Newberry Library, Medieval Manuscript Fragment 3, verso

Moram autē faciente
sponso. dormitauerunt
omnes et dormierunt.
Media autem nocte
clamor factus ē. ecce
sponsus uenit. Exite
obuiam ei. Tunc surre
xerunt omnes uirgines
ille. et ornauer̃ lampa
des suas. Fatuae autē
sapientib; dixerunt.
Date nobis deo leo ur̃o.
quia lampades nostre